

С.Дровозюк

**СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАСТРОЇ УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА у 20-30 рр. ХХ ст.:
історіографічний аспект.**

Одна з провідних тенденцій у сучасній історичній науці – психологізація історичного знання. Для української історіографії, яка тривалий час була “скована” нав’язаними їй догмами, ця тенденція дає шанс відповісти на виклик часу, відродити людинознавчі традиції української історіографії, викласти власну версію духовного життя народу. Не випадково українські історики з початку 90-х рр. послідовно вказують на необхідність дослідження соціально-психологічних аспектів історії України 20-30-х рр. ХХ ст.¹ Водночас цілком слушно це питання віднесене до числа проблем, які в українській історичній науці ще не розв’язані².

Соціально-психологічна сторона історичного минулого – це духовна реальність, що включає ряд елементів, тісно пов’язаних з політичними та економічними процесами. Кожний історичний момент внаслідок поєднання різноманітних соціально-психологічних явищ дає неповторну картину духовного життя, яку можна збагнути тільки через конкретно-історичне дослідження її складових. Особливе місце у структурі духовного життя займають соціально-політичні настрої. Відомий фахівець у сфері соціально-історичної психології Б.Поршнев визначив соціальні настрої як емоційне ставлення до тих, хто стоїть на шляху, хто заважає, або, навпаки, хто допомагає втілити бажане в життя³. Одна з найхарактерніших властивостей соціальних настроїв – динамізм. Соціальні настрої мають велику спонукальну силу, вони суттєво впливають на суспільно-політичні відносини. Цілком очевидно, що без врахування соціально-політичних настроїв не може бути відтворена історія українського селянства.

За останні роки відбулися помітні зрушення в історіографічному осмисленні суспільних трансформацій 20-30-х рр. Важливе значення має насамперед те, що сучасна українська історіографія опановує психологічний підхід до історії на методологічному рівні (Удод О.А.)⁴. На основі комплексного історіографічного аналізу соціально-політичних процесів, що відбувалися в українському селі у 20-30-х рр., виділені деякі соціально-психологічні аспекти, що потребують поглибленого дослідження (Коцур В.П.)⁵.

Здійснюється історіографічний аналіз взаємовідносин українського селянства і влади. Актуальні історіографічні аспекти зазначеної проблеми частково розглянуті у працях з історії селянства (Романець Н.Р., Обласова О.І., Саричев В.І., Капустян Г.Т. та ін.)⁶. Однак соціальна психологія українського селянства, зокрема, його настрої, в історіографічному плані ще не досліджені. Отже, історіографічний аналіз проблеми постає як важливе дослідницьке завдання, що має сприяти реалізації психоісторичного підходу у процесі дослідження історії українського селянства.

Завдання цієї розвідки – з'ясувати історіографічну ситуацію, пов'язану з висвітленням соціально-психологічної сторони історичного процесу і визначити основні аспекти, які необхідно опрацювати для відтворення повної картини соціально-політичних настроїв українського селянства у 20-30-х рр. XX ст.

Для осмислення процесу нагромадження знань про зміст та динаміку настроїв на різних етапах історичного розвитку важливе значення має аналіз суспільно-політичної думки 20-30-х рр. Підвищений інтерес до суспільно-політичних настроїв селянства у той час пояснюється, зокрема, тим, що вони займала важливе місце в політичних технологіях більшовицької влади. Представники більшовицької адміністрації як безпосередні учасники соціальних експериментів першими зафіксували зміни у настроях різних верств населення. На жаль, у рамках даної роботи немає можливості здійснити повномасштабний аналіз літератури 20-х рр. з цього питання, тому виділимо деякі найпомітніші спроби класифікації настроїв, насамперед у контексті ідейного протистояння та економічної політики. Так, одна з перших спроб характеристики настроїв належить Г.Гриньку, якого “масова психіка” цікавила насамперед з точки зору впливу більшовицької пропаганди на маси. Зміни у настроях у зв'язку з впровадженням непу він охарактеризував як хвилю реставраційних відчуттів, що по різному відбилися в різних суспільних групах. Так, заможне селянство насолоджувалося поверненням легального життя, а середнє було сповнене суперечливих настроїв: з одного боку, воно тяжіло до приватного капіталу, а з іншого – факт одержання землі від пролетарської революції і страх втратити її глибоко зв'язують це селянство з радянською владою. Натомість “незаможне селянство, стиснувши зуби...із стихійним обуренням і з глибокою тривогою за своє майбутнє дивиться на розгортання нової економічної політики”⁷. Одна з ліній, що простежується у виступах більшовицького керівництва в Україні – залежність

настроїв від економічної політики влади. В першій половині 20-х рр. врахування настроїв вважалося важливою умовою забезпечення стабільності взаємовідносин з селянством. Позицію прагматично мислячої правлячої еліти, яка розуміла необхідність врахування настроїв у політиці, висловив В.Чубар. Він ставив завдання попередити "антирадянські" настрої "шляхом дальшого розвитку нашого господарства",⁸ намагався прогнозувати думки селян, викликані непередбачуваною економічною політикою влади⁹. Утилітарний підхід до настроїв мас, що був тоді елементом більшовицької доктрини, втілювався у обстеженнях, що мали на меті "своєчасно сигналізувати", чи немає в правлячій партії елементів, небезпечних для її існування. З цією метою за рішенням центрального комітету партії восени 1923 р. було проведено анкетне обстеження членів партії, в тому числі сільських комуністів, що дало можливість виявити настрої "на чистоту" і зафіксувати небезпечні для партії симптоми¹⁰. Загалом дослідження українського села, що проводилися у 20-х р. за дорученням партійних органів, дали відносно об'єктивну картину настроїв, що поширювалися серед різних верств селянства¹¹.

Зіткнення охоронно-апологетичної та наукової точок зору виявилось у ставленні до есхатологічних настроїв, що набули поширення у 20-х рр. Ретельно стежачи за цими настроями, правлячий режим вибудовував офіційну версію у звичному пропагандистському дусі: мовляв, це справа провокаторів з антирадянського табору, які з допомогою "чудес" намагаються бунтувати селян. При цьому зусилля спрямовувалися насамперед на заперечення та спростування "чудес". В той же час справді науковий підхід до есхатологічних настроїв продемонструвало академічне народознавство. Яскрава картина масового есхатологічного руху була відтворена у публікаціях "Етнографічного вісника". На нашу думку, й нині не втратили значення статті Н.Дмитрука, який пов'язав причини есхатологічних настроїв 1923-24 рр. з голодом 1921-1922 рр.¹². Прикметно, що згодом офіційна радянська наука засудила ці публікації "Етнографічного вісника" як буржуазно-об'єктивістські. Серед значної кількості публікацій на згадану тему виділяється стаття С.Якимовича "З есхатологічних настроїв", де у поясненні цього явища можна помітити політичний підтекст. Пов'язуючи згасання есхатологічних настроїв із змінами у політиці комуністичної партії щодо села, зокрема, із зменшенням продподатку, автор фактично впритул підійшов до

визнання, що антиселянська політика правлячої партії і була причиною масового релігійного руху¹³.

З початком сталінської “революції зверху” українське селянство втратило ознаки суб’єкта суспільно-політичних відносин, тому відпала необхідність у науковому дослідженні його настроїв. Й.Сталін оголосив про корінний перелом у надрах селянства в бік колгоспів і рішуче відкинув застереження, що посилений темп розвитку колгоспів може викликати масові невдоволення селянства. Він беззастережно констатував, що у свідомості величезної більшості селянства колгоспи стали найбільш прийнятною формою господарства¹⁴. Адепти більшовизму поспішно заявляли про різкі зміни у психіці трудящих¹⁵, а партійні функціонери вимагали від вчених вивчення “нової людини” і “нової психіки”¹⁶. Так сформувалася сталінська теорія “переламування” настроїв мас, що на десятиліття запанувала в українській радянській історіографії. В її основі була також теза про зникнення при соціалізмі настроїв протесту і невдоволення, що досягалося “перевихованням” селянства. Тільки настрої пролетаріату, на думку більшовиків, не потребували корекції, бо це були “настрої оптимізму” та “революційної рішучості”. Антирадянські настрої визнавалися тільки в межах, встановлених “коротким курсом” історії ВКП(б).

Водночас в українській радянській історіографії розроблялося кілька сюжетів, що за своїм змістом були безпосередньо пов’язані з динамікою настроїв. Йдеться, зокрема, про так звані безпартійні селянські конференції, що використовувалися владою для моніторингу настроїв селянства¹⁷. Слід сказати, що в публікаціях українських істориків середини 80-х рр. була звернута увага на важливе значення цих конференцій як історичного джерела для дослідження настроїв селянства¹⁸.

Гадаємо, навіть короткий огляд радянської історіографії доперебудовного періоду дає підстави говорити про пряму залежність між типом держави і глибиною висвітлення соціально-психологічної сторони суспільного життя. Власне, підтверджена одна з характерних рис сталінського тоталітарного режиму – досить активне дослідження настроїв спеціальними органами, використання нагромаджених знань про реальні настрої у політичних технологіях та репресивних заходах і, водночас, закриття цієї теми для академічної науки. Тому радянська наука в оцінці настроїв послуговувалася партійними пропагандистськими штампами. Зрозуміло, що режим не міг дозволити дослідження

соціально-політичних настроїв зазначеного періоду в конкретно-історичному плані, бо такі дослідження розкрили б справжнє ставлення українського народу до комуністичної влади.

Однак було б несправедливо не згадати про те, що об'єктивна характеристика настроїв, в тому числі антикомуністичних та антиколгоспних, була одразу дана істориками та публіцистами української діаспори. Їхній внесок у вивчення духовної сторони історичного процесу має стати предметом спеціального дослідження.

Горбачовська “перебудова” та “гласність” актуалізували проблему настроїв. Зокрема, увагу російських дослідників привернули матеріали спецслужб, що містили інформацію про настрої “низів”, однак це історичне джерело тоді було маловідомим навіть спеціалістам. Відчувалося, що джерела, у яких відбилися настрої, вже “тиснули” на істориків, проте вони все ж таки намагалися укласти нову інформацію у традиційну радянську концепцію, де партія виступала у ролі мудрого “психолога”, який знає і уміло використовує настрої мас¹⁹.

В українській історіографії кінця 80-х рр. питання настроїв селянства у 20-30-ті рр. поставив В.Ф.Чуркін. З цією метою були залучені нові для традиційної радянської історіографії джерела – документи червоноармійських органів територіальних військ. Розвиваючи тему “селянських настроїв”, автор зробив висновок про загострення їх в кінці 20-х рр. і пов'язав це з демонтажем непу. Дослідник констатував, що масове розкуркулення боляче зачепило середняка і створило ґрунт для серйозного невдоволення червоноармійців-селян. Зрештою, міркування автора звелися до висновку, що у цих настроях виражений протест трудового селянства проти “військово-комуністичних” методів керівництва селом, що набуло поширення напередодні і в ході колективізації сільського господарства²⁰. Масовий характер антиколгоспних настроїв історики визнали у другій половині 80-х рр. Однак історичній науці цього часу була ще притаманна двоїстість позиції: визнаючи, що антиколгоспні настрої були домінуючими, ряд авторів шукали їх причину не у самій комуністичній системі як такій, а у порушенні ленінського вчення про кооперування села. Отже, на цьому етапі офіційна історіографія поставила проблему настроїв народу, однак вона ще не могла відійти від радянських стереотипів.

Звільнившись від імперської опіки, українська історична наука здобула реальні можливості для ґрунтовного висвітлення

соціально-психологічної сторони драматичної історії 20-30-х рр. ХХ ст. Дослідження селянського повстанського руху 1919-початку 20-х рр. як на загальноукраїнському, так і на регіональному рівнях відтворили динаміку настроїв селянства, їх антикомуністичний і антибільшовицький характер²¹.

Традиційно поворот у настроях селянства пов'язується з впровадженням непу. Справді, цей період становить неповторну сторінку в історії духовного життя українського селянства. З початку 90-х рр. в Україні триває досить інтенсивне дослідження цього періоду. Оpubлікована низка праць з проблем політичних та соціально-економічних відносин непівської доби, у яких тією чи іншою мірою висвітлені настрої українського селянства (Кульчицький С.В., Хорошун Б.І., Ганжа О.І., Ченцов В.В., Греченко В.А., Ярмиш О.Н., Смирнов В.М., Лазуренко В.М.)²². У контексті досліджуваної проблеми привертає увагу досить важлива тенденція – прагнення істориків подивитися на історію українського селянства крізь призму його взаємовідносин із владою з акцентом на соціально-психологічних аспектах цього процесу (Обласова О.І., Саричев В.І.)²³. Підтвердженням цієї тенденції є праці Л.Гриневиц²⁴ та Г.Капустян²⁵, у яких суспільно-політичні настрої селянства 20-х рр. фігурують як безпосередній предмет конкретно-історичного дослідження. Г.Капустян присвятила суспільно-політичним настроям українського селянства 20-х рр. окремий розділ докторської дисертації. Аналізуючи судження селян, вона дійшла висновку, що характерною рисою їхньої свідомості була віра в справедливій дії верховної влади. Однак якщо в середині 20-х рр. у свідомості селян ще вкладалось поняття "наша влада", то в часи впровадження надзвичайних заходів ставлення до неї змінюється на протилежне. Дослідниця розглянула виборчу систему як акумулятор політичних настроїв²⁶.

Надзвичайно актуальною є проблема соціально-політичних настроїв українського селянства в умовах розкуркулення та колективізації. Важливо, що при цьому історики не обмежуються загальними характеристиками, а прагнуть з'ясувати емоційний стан окремих груп селянства. Так, О.Ганжа, аналізуючи опір становленню тоталітарного режиму, зафіксувала "зрівняльні настрої бідноти, в якій міцні, заможні господарства викликали заздрощі" та "настрої утриманства, які виникли у частини бідноти в роки громадянської війни, значною мірою збереглися і в роки непу"²⁷.

Цікавий підхід, що прямо виводить на проблему настроїв, запропонували С.В.Кульчицький та Є.П.Шаталіна у статті "Процес розкуркулення 1929 -1932 рр. очима селян". Це питання автори охарактеризували як малодосліджене, що становить інтерес з точки зору морально-психологічної атмосфери тих часів. Дослідники подали висловлювання селян, що характеризують їх настрої та дійшли висновку, що практика розкуркулення збуджувала споживацькі настрої серед найменш заможних верств села, а при поляризації в середовищі селянства викликала й пряму ненависть до заможних²⁸.

Помітним є внесок В.Васильєва у дослідження соціально-психологічних аспектів життєдіяльності селянства. Характеризуючи ситуацію в українському селі на кінець 1929-початок 1930 рр., він звернув увагу на настрої двох непримиренних сил: рядових сільських комуністів, "...які відчували себе своєрідними пророками нового світу і селян, які чинили опір насильницькій колективізації". При цьому автор звернув увагу на роль чуток у формуванні та поширенні антиколгоспних настроїв. Дослідник наголосив на поширенні есхатологічних настроїв селянства, яке чекало страшного суду і кінця світу²⁹.

Привертає увагу дисертаційне дослідження Н.Романець, у якому акцентується увага на соціально-психологічних аспектах взаємовідносин українського селянства і радянської влади у 1928-1933 рр. Авторка показала динаміку зрушень у психології селянства напередодні та в період проведення суцільної колективізації і зробила висновок, що спричинені суцільною колективізацією кардинальні зміни в структурі аграрного сектора знаменували великий соціально-психологічний злам в історії українського народу³⁰.

Для 20-30-х рр. актуальною є не тільки сама констатація тих чи тих настроїв, а й ставлення до них більшовицького режиму. Важливо простежити, як режим, зафіксувавши певні настрої, трансформував їх у конкретну політику. Це дасть можливість поглибити розуміння внутрішньої природи більшовицької тоталітарної системи і виявити особливості її взаємовідносин з українським суспільством. Так, О.П.Єрмак звернув увагу на те, що розкуркулення велось із значним випередженням темпів створення колгоспів, що мотивувалося "антикуркульськими настроями бідняцько-середняцьких мас"³¹. Таким чином, можна сказати, що українські історики цілком спростували сталінські фальсифікації настроїв селянства періоду "великого перелому". В

той же час історіографічна ситуація вказує на необхідність всебічного дослідження настроїв українського селянства в умовах розкуркулення та колективізації. Актуальність проблеми суспільно-політичних настроїв українського селянства в кінці 20-х - на початку 30-х рр. та відсутність монографічних праць стимулюють пошуки сучасних дослідників у цьому напрямі. Перспективним є дослідження суспільно-політичних настроїв селян у 1928-1933 рр., яке здійснює Н.Бем. Оpubліковані авторкою розвідки, у тому числі щодо ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства³², дають підстави сподіватися на позитивні результати.

Важливий напрям дослідження – структура та динаміка соціально-політичних настроїв в умовах голоду 1932-1933 рр. Як відомо, впродовж останнього десятиліття голод-геноцид досить активно досліджується українськими істориками. Зокрема, В.Марочко переконливо обґрунтував необхідність дослідження морально-психологічних аспектів голоду³³. Л.Коваленко звернула увагу на поширення апокаліптичних настроїв, коли люди говорили про кінець світу і страшний суд, про входження на землю в образі людському самого сатани³⁴. Посилився інтерес до соціально-психологічних аспектів голоду, що засвідчили, зокрема, міжнародні науково-теоретичні конференції “Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків” (листопад 1998 р.) та “Геноцид українського народу: історична пам’ять та політико-правова оцінка (листопад 2000 р.)”. Зокрема, Г.Капустян винесла на обговорення проблему “Голод і селянська ментальність”, у якій простежила відображення настроїв у фольклорі³⁵. Вплив голоду на політичні настрої червоноармійців розглянули Л.Гриневиц³⁶ та В.Гриневиц³⁷. Проаналізувавши “контрреволюційні” висловлювання червоноармійців, Л.Гриневиц дійшла висновку, що сформовані у переважній більшості з місцевого селянства частини УВО виявили значною мірою своє незадоволення та супротив політиці радянського керівництва³⁸. У більшості праць сучасних істориків дається також загальна характеристика соціально-психологічних станів, для позначення яких дослідники використали досить широкий набір термінів (ненависть, жорстокість, байдужість, агресивність, депресія, тривога, відчай, сподівання, пригніченість тощо). Гадаємо, поглиблене дослідження голодомору пов’язане саме з розкриттям

його морально-психологічних наслідків, в тому числі впливу на настрої селянства.

У зв'язку із зростанням інтересу до історії православної церкви та церковної політики більшовицького режиму увагу істориків знову привернули есхатологічні настрої 20-х рр. (Е.Слободянюк, В.Силантьєв, А.Макаров)³⁹. Однак, на нашу думку, останнім часом в окремих публікаціях помітні ознаки містифікації згаданого руху, в той час як він мав цілком реальне соціально-політичне підґрунтя.

Ключове значення для поглиблення досліджень соціально-політичних настроїв селянства має джерелознавчий аналіз цієї проблеми. Помітним історіографічним фактом стала монографія Р.Подкура, присвячена джерелознавчим аспектам інформаційно-аналітичних матеріалів радянських спецслужб 20-30-х рр. Автор переконливо показав, що ці матеріали дають можливість відтворити широкий спектр настроїв українського селянства⁴⁰.

Отже, незважаючи на своєрідний історіографічний "вибух" у проблематиці 20-30-х рр., цілісний портрет українського селянства цього періоду ще не склався. Йому, зокрема, бракує емоційного забарвлення. Для того, щоб цей портрет набув свого неповторного духовного колориту, необхідно насамперед детально дослідити соціально-політичні настрої селянства.

На нашу думку, нині настрої селянства розглядаються у дещо звуженому спектрі (наприклад, як антирадянські чи антиколгоспні), в той час як їх реальна палітра була значно барвистішою. Часто вони мали, так би мовити, хвилеподібний характер, охоплювали невеликі відрізки часу, або ж окремі території чи деякі прошарки селянства. Взяти хоча б самосудницькі настрої 20-х рр. Аналіз стенограм з'їздів рад різних рівнів, селянських конференцій та інших джерел свідчить, що самосудницькі настрої набули значного поширення і вилилися у конкретні дії – селянські самосуди. Цікаво з'ясувати, що спричинило зародження і наростання самосудницьких настроїв: світова та громадянська війни, культивування "революційної совісті" та "соціалістичної правосвідомості", аграрна політика більшовиків чи низька ефективність судочинства? Якою була реакція режиму на це явище і як воно вплинуло на політику та суспільну думку? Гадаємо, невдовзі українські історики дадуть відповідь на ці питання. Малодосліджене і надзвичайно цікаве явище – есхатологічні настрої. Вони були пов'язані з уявленнями про антихриста, страшний суд та пекло, що, у свою чергу,

---

асоціювалося з комуністичною владою. В окремі періоди есхатологічні настрої були домінантою духовного життя на значній території України. Поза увагою істориків залишилися процеси, що відбувалися в надрах більшовицької тоталітарної "машини" під час масового есхатологічного руху. У цьому ж ряду можемо назвати досить специфічні настрої, що визначені аналітиками ДПУ як "прагнення війни". Спеціального поглибленого дослідження заслуговує відображення настроїв селянства у суспільній думці 20-х рр. у контексті більшовицьких політичних технологій, спрямованих на збереження влади.

Отже, перед істориками постає важливе завдання: завершити реконструкцію соціально-політичних настроїв українського селянства 20-30-х рр. XX ст. Для досягнення цієї мети варто розглядати суспільно-політичні настрої селянства як предмет спеціального конкретно-історичного дослідження за формулою: "фактори, що спричинили настрої - зміст та динаміка настроїв - реакція влади на настрої". Це тільки "вісь", основна лінія у зазначеній проблемі, що містить ще ряд важливих аспектів. Якщо розглянути, скажімо, реакцію більшовицького режиму на селянські настрої, то вартими уваги є не тільки механізми спостереження за ними, але й "обігрування" ситуації, пов'язаної з настроями, по всіх ідеологічних каналах, засоби і прийоми, що використовувалися для спрямування настроїв у потрібне русло. Такий підхід до проблеми обумовлений тим, що саме цим феноменом найбільше цікавився більшовицький режим, для якого управління настроями було неодмінною умовою утримання влади.

Структура і динаміка настроїв мають розглядатися у органічному зв'язку з усіма сферами суспільних відносин. Оскільки настрої найчіткіше проявлялися там, де зачіпалися життєво важливі інтереси селянства, розкриття цього питання особливо необхідне у працях з проблем земельної, податкової, продовольчої, цінової політики тощо. Важливо з'ясувати усю сукупність чинників, що породжували певні настрої, виявити механізми їх формування та поширення. При цьому слід врахувати, що настрої з точки зору їх стабільності, тривалості, емоційної сили, охоплення певній території становили мінливу картину. Для реконструкції динаміки суспільно-політичних настроїв українського селянства у просторово-часовому та емоційному вимірі необхідно скласти їх детальний реєстр за усіма видами джерел: документами органів влади, матеріалами преси, селянськими документами (листами, скаргами, заявами, стено-

грамами публічних виступів тощо). Істотне розширення джерельної бази і удосконалення методики аналізу джерел – головний шлях до піднесення продуктивності дослідження суспільно-політичних настроїв, забезпечення належної аргументованості та переконливості висновків. На нашу думку, необхідно насамперед ширше використати кількісні методи дослідження документів, що містять інформацію про настрої. Проблема кількісних методів досить добре розроблена в методологічному аспекті, однак їх використання у працях сучасних українських істориків є неадекватним потребам історичної науки і можливостям джерельної бази. Некоректним є також перенесення настроїв, притаманних певним прошаркам суспільства, на всю селянську масу, що часом трапляється в історичних дослідженнях. Таким чином, поглиблене дослідження суспільно-політичних настроїв дасть можливість повніше розкрити історію духовного життя українського народу.

¹Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку // Літературна Україна.-1991.- 10 січня; Касьянов Г. Становлення політичного тоталітаризму в Україні у 1920-і - 30-і рр.: соціально-психологічний фон // Другий міжнародний конгрес українців: Доповіді і повідомлення: Історія.-Ч.ІІ.-Львів,1994.- С.51; Рєєнт О.П. Деякі проблеми історії України ХІХ - початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової розробки // Український історичний журнал.-2000.-№2.-С.23-24; Марочко В.І. 1932-1933: Голодомор в Україні: причини і наслідки: Конспект лекцій.-К.,1994.-С.57 та ін.

²Єфіменко Г.Г. Радянська модернізація 1920-1930-х рр. (До постановки проблеми у світлі аналізу досліджень сучасних російських істориків) // Український історичний журнал.-2002.-№5.-С.12.

³Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история.-М.,1979.-С.117.

⁴Удод О. Про психоаналітичний підхід до історії // Бористен.-2000.-№3.- С12-13.

⁵Коцур В.П. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія).-К.: Наукова думка, 1998.-С.250, 254.

⁶Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблеми взаємовідносин (На матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ,1995.-18 с.; Обласова О.І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження).-Дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ, 1998.-218 с.; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925 – 1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. ... дис. канд. іст. наук.- Дніпропетровськ, 2000; Капустян Г.Т. Українське село в умовах

- радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.- Дніпропетровськ, 2004.
- ⁷Гринько Г. Очерк истории и системы политпросвета // Путь просвещения.- 1922.-№2.- С.42-44
- ⁸Партія і село. Статті й промови за 1924 рік проводирів комуністичної партії (більшовиків) України тт. Гр.Петровського, В.Чубаря, Д.Лебеда, Е.Квірінга.-Х.:Червоний шлях,1925.-С.87.
- ⁹Чубар В.Я. Вибрані статті і промови.-К.,1972.- С.263-264.
- ¹⁰А.К. и Я.Ц. О быте коммунистов (по анкетам обследования) // Знамя коммунизма.-1924.-№3.-С.44,58.
- ¹¹Как живет украинское село (Монографическое обследование Гребенского и Кошеватского районов на Киевщине). - К.: «СОРАБКОП»,1924; Материалы по обследованию комитетов незаможных селян (по данным обследования в июне 1925 г.).-Х.,1925.
- ¹²Дмитрук Н. Про чудеса на Україні року 1923-го // Етнографічний вісник.-1925.-Кн.1.-С.50-61; Дмитрук Н. Голод на Україні р.1921 // Етнографічний вісник.-1927.-Кн.4.-С.79-87.
- ¹³Якимович С. З есхатологічних настроїв // Життя й революція.-1926.- №2-3.-С.113-118.
- ¹⁴Сталін Й. Питання ленінізму. Вид.11.-К.:Політвидав України,1947.- С.225, 228, 235-236.
- ¹⁵Сарабьянов В. К вопросу о переработке сознания трудящихся СССР // Вестник коммунистической академии.-1934.-№3.-С.27.
- ¹⁶Постышев П. Поднять работу марксистско-ленинских научных институтов Украины на уровень требований нашей великой социалистической стройки // Вестник коммунистической академии.-1934.-№1.-С.19.
- ¹⁷Колісник М.К. Безпартійні робітничо-селянські конференції в 1920 р. // Український історичний журнал.-1964.-№3.-С.63-69; Воскресенський О.О., Дементьев М.Є. З досвіду проведення районних безпартійних робітничих і селянських конференцій на Україні у 1924-1925 роках // Вісник Харківського університету.-№16. Серія: Історія КПРС. - Вип.3.- Х.,1966.-С.25-32.
- ¹⁸Капустян Г.Т. Суспільно-політична активність селянства (1924-1925 рр.) // Український історичний журнал.-1985.-№10.-С.88.
- ¹⁹Бордюгов Г.А., Козлов В.А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества.-М.:Политиздат,1992.-С.176-178.
- ²⁰Чуркин В.Ф. «Крестьянские настроения» красноармейцев территориальных частей Красной Армии (1923-1932) // Вопросы истории СССР: Республ. нежвед. научн. сб.-Вып.35.-Х.: «Основа», 1990.-С.67-68,71.
- ²¹Захарченко П.П., Земзюліна М.І., Нестеров О.В. У поході за волю (Селянсько-повстанський рух на Правобережній Україні у 1919 р.)-К., 2000;Зінченко А., Петров Л. Селянство Поділля у повстанському русі 1919-1926 рр. // Сучасність.-1997.-№12.-С.74-85; Ревегук В.Я. У боротьбі за волю України (Визвольні змагання на Полтавщині 1920-1925 рр.)-Полтава.-2000.

-
- ²²Кульчицький С.В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919-1928).- К.,1996; Кульчицький С.В. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.).- К.,1999; Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.-К.,1999; Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927).- К.,2000; Ченцов В.В. Політичні репресії в радянській Україні в 20-ті роки.-К.,2000; Греченко В.А., Ярмиш О.Н. Україна у добу «раннього» тоталітаризму (20-ті роки ХХ ст.): Монографія.-Х.,2001; Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики.-Х.,2002; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. - Черкаси, 2003.
- ²³Обласова О.І. НЕП в житті селян Катеринославщини (джерела та методи їх дослідження).-Дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ, 1998.-218 с.; Саричев В.І. Селянство і радянська влада в 1925 –1929 роках: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ, 2000.
- ²⁴Гриневич Л. «Школа соціалізму»: політичне виховання й політичні настрої особового складу УВО (1921-1938 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвід. збірн. наук. пр.-Вип.6.-К.,2002.-С.379-392;
- ²⁵Капустян Г.Т. Влада в суспільно-політичних настроях українського селянства 1920-х років // Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Збірник статей).-Вип.14.-К.,2001.-С.237-251;
- ²⁶Капустян Г.Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років: Автореф. дис. ... докт. іст. наук.- Дніпропетровськ, 2004.- 35 с.
- ²⁷Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.- К.,1996.-С.11.
- ²⁸Кульчицький С.В.,Шаталіна Є.П. Процес розкуркулення 1929-1932 рр. очима селян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвід. зб. наук. пр.-К.,1992.-Вип.2.-С.41-45.
- ²⁹Васильєв В. Перша хвиля суцільної колективізації і українське селянство // Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1919 - березень 1930 рр.).-Вінниця,1997.-С.75,80.
- ³⁰Романець Н.Р. Селянство і радянська влада у 1928-1933 роках: проблема взаємовідносин (на матеріалах Дніпропетровської області): Автореф. дис. ... канд. іст. наук.-Дніпропетровськ,1995.-С.8.
- ³¹Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Республ. міжвід. зб. наук. пр.-К.,1991.- Вип.1.-С.51.
- ³²Бем Н. Ставлення українського селянства до ліквідації куркульства як класу та суцільної колективізації сільського господарства (1930 - 1931 рр.) // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.-К.,2003.- Вип.9.- С.227-242.

-
- ³³Марочко В.І. 1932-1933. Голодомор в Україні: Причини і наслідки: Конспект лекцій. – К., 1994.-С.58. ³⁴Коваленко Л. Духовна руїна // 33-й: Голод: Народна книга-меморіал.-К.,1991.-С.17.
- ³⁵Капустян Г. Голод і селянська ментальність // Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: Міжнар. наук.-теорет. конф.: Матеріали.-К.,2000.-С.179-190.
- ³⁶Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні.-С.191-217;
- ³⁷Гриневич В. Відлуння голодомору 1932-1933 рр. та антиколгоспні настрої в Червоній армії напередодні та під час "визвольних походів" 1939-1940 рр. // Голод-геноцид 1933 року в Україні.-С.421-432.
- ³⁸Гриневич Л. Рефлексії Червоної армії на колективізацію і голод в Україні (1932-1933 рр.) // Голод-геноцид 1933 року в Україні. -С.212.
- ³⁹Слободянюк Е.П. Провослав'я на Україні у 20-х - середині 30-х років XX ст.: Дис. ... канд. іст. наук.-Львів,1996.-С.138-139; Силантьєв В.И. Большевики и православная церковь на Украине в 20-е годы.-Х.,1998.-С.166-171; Макаров А. З'ява богородиці в Україні 1920-х років // Київська старовина.-2001.-№1.-С.83,88.
- ⁴⁰Подкур Р. За повідомленнями радянських спецслужб.-К.,2000.